

יובל שרלו

אורחות שלום בשלמות משפחת בני יעקב

מותו של יעקב אבינו העמיד את האחים מול יוסף הצדיק ללא מתווך וללא משענת. למעשה זו הפעם השנייה שאירוע מעין זה מתרחש. בפעם האחרונה שעמדו אלו מולו נולדה מחשבה רעה בקרבם, והם תכננו בראש ובראשונה להמית את יוסף אחיהם. עצתו של ראובן להשליכו אל הבור לא הביאה לחרטה על עצם כוונת ההריגה. ראובן התכוון אמנם להשיב את יוסף אל אביהם, אולם האחים קבלו את הצעתו רק משום שסברו כי הצעתו מבקשת רק למנוע את הריגתו של יוסף בידיים, ולהמית אותו בגוויעה בבור. כל אותו הזמן לא ריחפה דמותו של אביהם מול עיניהם, והצער הגדול שייגרם לו לא נלקח בחשבון. להפך, תוכניתם כללה גם את הדרך להטעות את יעקב, ולגרומם לו לסבור כי יוסף מת כיוון שחיה רעה אכלתהו.

אולם מאז ריחפה דמותו של יעקב מעל ראשיהם כל העת. כל מה שפעלו במפגשים הנוספים עם יוסף נועד למלא את רצון אביהם. בין במפגש הראשון עמו בשעה שירדו למצרים כדי להשכיר את בתיהם ברעב, בין בשעה ששבו עם המנחה ועם כסף המשנה אותו ביקשו להשיב למלכות מצרים, ובעיקר בשעה שיהודה התנדב לשבת תחת בנימין כעבד לאחר שנגזר עליו גזר הדין בעקבות האשמתו בגניבת הגביע – מגמתם הייתה למלא את רצון אביהם. יהודה אמר זאת במפורש: "כי איך אעלה אל אבי והנער איננו אתי פן אראה ברע אשר ימצא את אבי" (בראשית מד, לד).

המניע למלא את חיי אביהם מחדש הביא את ראובן להציע בשעת משבר "את שני בני תמית אם לא אביאנו אליך". היה זה ביטוי לאהבתו הגדולה לאביו, ולאחריות שקיבל עליו כיוון שלא הצליח להציל את יוסף ולהשיבו אל אביו (אין אנו יודעים האם ידע ראובן כי נמכר, ולפי פשוטו של מקרא האחים לא סיפרו לו על כך). יהודה הציע "אנוכי אערבנו מידי תבקשנו" כחלק מכפרתו שלו עצמו, שכן ראה עצמו אחראי על מכירת יוסף למצרים, ועל כן מוטלת עליו תשובת המשקל – לשבת תחת אחיו. ניתן להניח כי גם בהמשך, מיום איחוד אבינו יעקב עם בנו יוסף היו החיים המשותפים במצרים מקום מפגש קבוע. דברי יעקב ליוסף בעת חוליו העידו על הקשר העמוק שבין יוסף לאביו שחודש לאחר עשרים ושנים של נתק.

על כן, עם שובם מלוויית יעקב אביהם הפנימו האחים כי מציאות זו אינה קיימת עוד. הארץ מצרים נחשפה בפניהם העובדה כי הם ויוסף הם חלק משני מעמדות שונים. יוסף הוא המשנה לכל ארץ מצרים ואילו הם אורחי הממלכה, שבעבר הלוא רחוק אף נעשה ניסיון לגייסם. פחדם הגדול לא נבע מתגובת המצרים למציאות זו. הם לא העלו בדעתם כי יקום מלך חדש על מצרים שלא יזכור את תרומת יוסף להצלת מצרים. המועקה הגדולה הייתה דווקא יחסו האפשרי של יוסף. לחובתם נזקפת העובדה שיוסף שבשל מעשיהם נותק יוסף מארצו ומבית אביו לעשרים ושנים. המחיר הכבד אותו שילם יוסף מגולם בשמו של אחד מבניו – מנשה. שמו של מנשה מבטא את השכחה הגדולה של בית אביו, בשל היותו במצרים. כעת צצה האפשרות שיוסף יינקם מהם: "ויראו אחי יוסף כי מת אביהם, ויאמרו לו ישטמנו יוסף, והשב ישיב לנו את כל הרעה אשר גמלנו אותו" (בראשית נ, טו). המשמעות המדויקת של הביטוי "לו ישטמנו" נתונה במחלוקת. התרגום ביאר את המילה "דלמא", לאמור: מילה זו מביעה חשש. בעל הטורים ביאר כי מדובר בצפייה שאכן כך יקרה, ותקוות האחים הייתה שיוסף רק ישטום אותם ולא יפעל נגדם. אור החיים הקדוש הפליג רחוק יותר, ואמר שתקוותם תלתה עצמם באפשרות שיוסף ינקום בהם בפועל ובזה יתכפרו, "...והכוונה בזה שהם יראו על דבר שהלואי שיהיה כן שיהיה משיב להם, והוא אומרו ישיב לנו את כל הרעה, והיו מצטערים השבטים כשיעור שנצטער יוסף מצדם..." בין כה ובין כה צפו האחים כי האפשרות הסבירה והאנושית ביותר תתממש.

כיוון שכך, החליטו האחים לעשות מעשה, ולשלוח אל יוסף בקשה בשם יעקב אביהם:

ויצו אל יוסף לאמר, אביך צוה לפני מותו לאמר:

כה תאמרו ליוסף: אנא שא נא פשע אחיך וחסאתם כי רעה גמלוך, ועתה שא נא לפשע

עבדי א-לוהי אביך, ויבך יוסף בדברם אליו (שם טז-יז).

נחלקו חכמינו בשאלה האמנם ציווה יעקב ציווי זה. עמדת רבי שמעון בן לקיש היא שדברים אלה לא יצאו מפיו של יעקב:

אמר ריש לקיש: גדול הוא השלום, שאמר הכתוב דברים של בדאי ליתן שלום בין יוסף לאחיו.

בשעה שמת אביהן היו מתיראין שלא ינקום להן.

ומה אמרו לו ? 'אביך ציווה לפני מותו לאמר כה תאמרו ליוסף' ואין אנו מוצאים שציווה יעקב אבינו !
אלא אמרו הכתובים דברי בדאי מפני דרכי שלום (דברים רבה ה, יד).
ובניסוחו של רבן שמעון בן גמליאל:
ארשב"ג: גדול הוא השלום, שהכתיב הקב"ה דברים בתורה שלא היו אלא בשביל השלום.
אלו הן, כשמת יעקב ויראו אחי יוסף כי מת אביהם ויאמרו לו ישטמנו יוסף (בראשית ג).
מה עשו ? הלכו אצל בלהה ואמרו לה: היכנסי אצל יוסף ואמור לו 'אביך צוה לפני מותו כה תאמרו ליוסף אנא שא נא פשע אחיך', ומעולם לא ציווה יעקב מכל אלו הדברים כלום, אלא מעצמם אמרו דבר זה.
אמר רשב"ג: כמה דיו משתפך וכמה קולמוסין משתברין וכמה עורות אבודים וכמה תינוקין מתרצעין ללמוד דבר שלא היה בתורה !! ראה כמה גדול כח השלום !
יש שעולה מדבריהם שיעקב כן ציווה לפני מותו (ראה ספורנו, דעת זקנים מבעלי התוספות) ויש שביארו שיוסף עצמו שמע ציווי זה מיעקב אלא שלא היה ער למשמעות דבריו. יעקב אבינו לא ציווה באופן ישיר על השלום, אולם ניתן היה לשמוע בין השורות בדבריו בברכת יוסף:
אביך צוה לפני מותו - הוא תמוה, שהרי יוסף לא זזה ידו מאביו בשעת מותו, ואיך ציווה והוא לא ידע ?
ונראה שהשכילו להבינו במה שאמר בברכת יוסף 'ויפוזו זרועי ידיו', ששיבחה אותו שלא ירה חצים וקשת להממריים לו - בזה ציווה להגיד כי כן מבוקשו (העמק דבר).
הכתוב מלמד כי יוסף הגיב בבכי. מובן הדבר כי האחים לא יכלו לפענח את בכייתו של יוסף, שהרי בכי יכול לנבוע מכיוונים שונים - בין בכך שחשדו בו לחינם (כמו הוא פורש ובוכה והם פורשים ובוכים); בין שחשף את רמאות האחים והוא אכן הולך לפגוע בהם, ובכייתו הייתה על השנים הקשות שעברו עליו; ייתכן כי בכה בשל העובדה שהוא צריך לפעול נגד הוראת אביו ועוד ועוד.
כיוון שלא ידעו את פשר בכייתו צעדו צעד נוסף, והציעו עצמם כעבדים. במעשיהם שבו על מעשה יהודה שהציע עצמו כעבד תחת בנימין. רק אז נחשפה בפניהם מלוא עמדתו של יוסף ופרשנותו לכל מה שאירע. יוסף ביאר כי הוא רואה בכל מה שאירע את אצבע א-לוהים. במבט לאחור התברר כי לא התכוון כלל לפגוע בהם. נימוקו היה מורכב מאוד: בשל העובדה שיד ד' התגלתה בכל מה שאירע לו אין הוא רואה אותם כמי שמכרו אותו. המוכר אותו הוא ריבונו של עולם ומשגיהו, והוא זה שגלגל אותו למצרים - לטובה. כיוון שכך פתח יוסף בדברי פיוס: "ועתה אל תיראו אנכי אכלכל אתכם ואת טפכם, וינחם אותם וידבר על ליבם". בכך אמר להם שלא זו בלבד שאין הוא מתכוון לפגוע בהם, עוד הוא מנחם אותם ומדבר על ליבם ומקבל על עצמו לכלכל אותם ואת טפם.
בכך נסגר המעגל. מעגל הכאב והפרוד בין האחים החל במילים "וישנאו אותו ולא יכלו דברו לשלום". ואילו עתה מסופר כי יוסף דיבר "על ליבם". ליבם המפריד פגש בליבו המאחד והמדבר של יוסף, ובכך שבו האחים אל האחוה הראויה, ואל דמות הקשר הראוי בין אחים.

אורחות שלום

מבוא:

סיפור התורה על יוסף ואחיו לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא. מעשה אבות סימן לבנים, ושיעור גדול בשלום אחים ובהסרת פירוד למדים אנו מיוסף ואחיו. ניתן להפוך את ההשלמה בין יוסף לבין האחים לשולחן ערוך, המלמד אורחות בקשת שלום ורדיפתו.

כמים הפנים לפני כן לב האדם לאדם:

קודם שנעסוק בהשלמה אנו יכולים ללמוד דבר מה על מקור הכאב. פעמים רבות מקור הפירוד אינו המאורע החיצוני, כי אם המתרחש בליבות בני אדם. נדגיש כי קיימים גם מצבים הרבה בהם השבר אכן מתחיל מהתנהגותו של ה"אחר". סיפור שנאת האחים ויוסף החל אף הוא במעשים שעשו האחד לשני - יוסף סיפר על החלומות ונדמה בעיניהם כמי שמבקש למלוך עליהם ולמשול בהם ואף הביא את דיבתם רעה אל אביהם, ומכאן התפתחה אי-היכולת דברו לשלום. ברם, בפרשתינו אנו למדים על מקור אחר לכאב

ולעיונות בין בני אדם. כיוון שאין אדם יודע את אשר בלב חבירו הוא נוטה לפרש את הצפון בפניו. ברם, איזה כלי מאפשר לו לקרוא את אשר בלב חבירו? כלי הפרשנות היחיד שיש בידו, בין במודע ובין שלא במודע, הוא עולמו הפנימי שלו. האדם נוטה לקרוא את האחר באותם העיניים בהם הוא קורא את עצמו. דברים דומים אמרו חכמים בהקשר אחר – הפוסל במומו פוסל. עצם העובדה שהאחים חשדו כי כך יגיב יוסף מלמדת בעיקר דבר מה על האחים. אין אדם רואה אלא מראית לבו, ואין הוא קורא את ה"אחר" אלא בעיניים המתחוללות בתוכו. דברי חכמים "הווה דן את כל האדם לכף זכות" קוראים לו לאדם להתמלא באורות הטוב בתוך ומכוח זה להתבונן בעין טובה על ה"אחר". אנו למדים הרבה על הסיבה להופעת הריב והמדון – ההימנעות מהשיפוט לכף זכות.

והאמת והשלום אהבו:

עד כמה חשוב השלום? עוד קודם לאפשרות התשובה לשאלה זו יש לקבוע את הדרך בה נקבע את חשיבותה של מצווה או יסודיותו של ערך. הדרך הטובה ביותר לקבוע זאת היא הצבת השאלה מפני איזה ערך הוא נדחה ואת מה הוא דוחה. המציאות מזמנת אין סוף מעמדים בהם מתנגשים דברי ד' זה בזה. הבולטת בין הדוגמאות היא הקביעה כי פיקוח נפש דוחה את רוב המצוות שבתורה. קביעה זו מעמידה את החיים במקום גבוה מאוד, בשל העובדה שבמפגש היסודות הוא דוחה את העניינים השונים שהוא נפגש בהם. לעומת זאת, מצוות קידוש השם מלמדת כי יש ערך גבוה ממנו. על כן לא יהיה זה נכון לומר כי פיקוח נפש הוא העליון בערכים התורניים – הוא במקום גבוה מאוד מאוד, אולם לא העליון ביותר. קשה למצוא דבר מה שאינו נדחה. קשה בכלל להכיר דבר מה מוחלט שאינו זו ממקומו. גילוי עריות נדחה ממקומו בשעה שעמדה אסתר בפתח חצר המלך הפנימית, ובשעה ששכבה יעל בין רגליו של סיסרא; איסור שפיכות דמים נדחה במצוות המלחמה ובחובה להציל רודף מיד רודפו; אפילו עבודה זרה נדחתה ממקומה במעשה העגל (ראה סנהדרין ז ע"א), ודברי חכמים על האחדות הפנימית מפנים את תשומת הלב למקום נוסף:

... שאני שנאת חנם דחמיר טפי מעבודה זרה.

ומנא לן? דכתיב חבור עצבים אפרים הנח לו - בזמן שהם מתחברין ואפילו לעצביהם הנח להם (מסכת כלה פרק שמיני).

לפיכך, יש בידינו מודד משמעותי לקביעת חשיבות השלום – התבוננות פנימית חודרת במצבי הדחייה. עצם העובדה כי אנו שייכים בשני עניינים האמת והשלום, ונצטוונו באהבת שניהם – והאמת והשלום אהבו; עצם העובדה שהעולם עומד על שניהם, מלמדת כי לעולם נימצא במפגש ביניהם, שכן אין שני מלכים משמשים בכתר מעשי אחד.

במבט עמוק זה יש לבחון את מעשה אחי יוסף. לעיל ציינו את העובדה שלדעת חז"ל ציטוט דברי אביהם כאילו ציווה לפני מותו לאמור ליוסף לסלוח לאחים לא היה נכון. הבאנו גם את דברי רבן שמעון בן גמליאל וריש לקיש המלמדים כי האחים הורו היתר לעצמם לשנות מפני השלום. מורה גדול היה להם לאחים – ריבוננו של עולם עצמו. בשעה שבאו המלאכים לדרוש בשלום אברהם שאלו "למה זה צחקה שרה לאמור האף אמנם אלד ואני זקנתי". ברם, לא אלה היו דבריה של שרה. דבריה המקוריים של שרה דברו דווקא על זקנותו של אברהם אבינו: "... אחרי בלותי הייתה לי עדנה - ואדוני זקן" (שם יח, יב). וכך ביארו זאת חז"ל:

ויאמר ה' אל אברהם למה זה צחקה שרה לאמר –

בר קפרא: אמר גדול השלום, שאף הכתובים דיברו בדאית בשביל להטיל שלום בין אברהם לשרה.

ותצחק שרה בקרבה לאמר אחרי בלותי היתה לי עדנה ואדני זקן - לאברהם אינו אומר כן, אלא למה זה צחקה שרה לאמר האף אמנם אלד ואני זקנתי, לא דיבר הכתוב כמו שאמרה שרה ואדוני זקן אלא ואני זקנתי (בראשית רבה מז, יח).

לימים נמצא רבים אחרים שנהגו כך, ואף דיון הלכתי היה בנושא ובסופו נפסקה הלכה כבית הלל: תנו רבנן: כיצד מרקדין לפני הכלה?

בית שמאי אומרים: כלה כמות שהיא, ובית הלל אומרים כלה נאה וחסודה.

אמרו להן בית שמאי, אומרים לבית הלל: הרי שהייתה חגיגת או סומא אומרים לה כלה נאה וחסודה, והתורה אמרה מדבר שקר תרחק!?

אמרו להם בית הלל לבית שמאי, אומרים לדבריכם: מי שלקח מקח רע מן השוק ישבחנו בעיניו או יגנונו בעיניו? הוי אומר ישבחנו בעיניו, מכאן אמרו חכמים לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות (כתובות טז ע"ב – יז ע"א).

עולם הנסיגה:

שלום בין אנשים מחייב אמפתיה ואהבה גדולה. מחייב גם מחילה פנימית עמוקה. אין אנו יודעים מה היה בלבו של יוסף קודם ששמע את האחים - האם מלכתחילה לא התכוון לפגוע בהם, או שהחלטה גמלה בלבו בשל התפרצות רגשית שעלתה בלבו. הצד השווה שבהם הוא שבכיותו של יוסף לא בוארה נכון על ידי האחים. כשני קווים מקבילים הם פעלו - הבכי פרץ מיוסף מכוח שמיעת האחים שציטטו את אביו, והאחים הגיבו בנכונות להיות לו לעבדים.

אין הפיוס בין אנשים מתחולל בלי הנסיגה המתחייבת. למעשה נסיגה זו היא תנאי הכרחי למפגש בין עולמות. אין ה"אחר" יכול להיכנס ללבו של אדם אם אין מפנים לו מקום. פינוי החלל הפנימי סימן הוא לשני הכיוונים - הוא מלמד על החפץ הפנימי של האדם לצמצם עצמו לפגוש את רעהו, והוא מסמן ל"אחר" שמצפים לו ומכשירים את הלב לצמיחת עולם של שלום ואהבה.

דרכים מגוונות לנסיגה. אחד שבדרכים הוא הבכי, שכן הוא מלמד על סילוק האידיאולוגיה ותאוות הנקם ויצירת החלל הרגשי הכואב והמתייסר והמבקש נחמה. דרך כלל, אדם בוכה אינו אדם העומד לנהל מלחמת נקם ועונשין, כי אם אדם המבקש את יד רעהו. דרך שנייה היא הנכונות לעשות מעשה כפרה. בשעה שמציע אדם כי ישלם מחיר על פשעו כלפי אדם אחר הוא מלמד על נכונותו ורצונו הגדול לכפר על מה שעשה. הוא מלמד כי הבין את החטא שחטא, ואת השבר הגדול שהביא בכנפיו. בדרכים אלו ואחרות מפולסת הדרך להתחברות ולהתאהבות.

גם בקשרים שבין איש ואשתו מתחייבת נסיגה זו. אם בני הזוג אינם מפנים חלל זה לזו; אם בני הזוג אינם שואפים לצמצם עצמם ולאפשר האחת לשני להיכנס ולחלץ כל אחד מהשני את הטוב שבו; אם בני הזוג פועלים מתוך האגו שלהם בלבד ואין הם מכירים את שפת הוויתור הפרגון והפשרה - תוצת אש מריבה בתוך ביתכם, ושם שמיים ייעקר. תחת איש ואישה תישאר אש אחת ואש שנייה. את כל זה מממשים בני יעקב כולם, ועתה ניתן לפנות אל האחדות הסופית.

בניין שלום:

שלושה עניינים בסיסיים בונים את השלום. ראשון בהם הוא הענווה. ניתן לכאורה לטעון כי בשעה שאמר יוסף שהמהלך כולו הוא מהלך א-לוהי לא ניקה את האחים מעוון. גם בלי להעמיק בפילוסופיה אמונית גדולה אנו יודעים על מעמד הבחירה החופשית באדם ועל ההכרה שהכוונת ד' אינה פוטרת את האדם מאחריותו לבחירתו. על כן, יש להוסיף מבט נוסף לדברי יוסף. האחים השומעים אותו אינם למדים שיעור באמונה דווקא, ואינם עוסקים בישוב הסתירה שבין הבחירה החופשית לבין ההכוונה הא-לוהית. הם שומעים כי יוסף מתמלא ענווה גדולה, ומלמד אותם כי תפישת עולמו מכירה בכך שלא רק אנו בני האדם פועלים בעולם, ושדברים מתרחשים גם בתהליכים עמוקים יותר. בשל כך, אין מקום לשמירת טינה ולהשבת רעה תחת רעה.

עניין שני הוא הנתינה. ממשנת רבי אליהו דסלר זצ"ל למדנו על הקשר ההדוק שבין נתינה ובין אהבה. יוסף המקבל עליו כלכלת האחים וטפם. בכך הוא מלמד שאין האהבה נותרת במקום מופשט בלבד, ואין היא רגש רוחני. היא מבוטאת בצורה עמוקה יותר במציאות. הניסוח ההלכתי של מצוות אהבת הרע מלמד על כך:

מצוה על כל אדם לאהוב את כל אחד ואחד מישראל כגופו, שנאמר ואהבת לרעך כמוך. לפיכך צריך לספר בשבח, ולחוס על ממונו כאשר הוא חס על ממון עצמו, ורוצה בכבוד עצמו.

והמתכבד בקלון חבירו אין לו חלק לעולם הבא (הלכות דעות ו, ג).

המעין היטב יבחין כי הרמב"ם מציב בראש את יעד המצווה - אהבת כל אחד מישראל כגופו, אך פונה מיד למשמעות המעשית של אהבה זו. האהבה באה לידי ביטוי בדרכים שונות, והמעשה מהווה את לבושה החיצוני של החוויה הפנימית. זו דרכה של האהבה, שהיא מתפשטת על מרכיבי האדם כולו, והיא כסולם שראשו בשמי הרגש והיחס העמוק ורגליו מוצבות בעולם המעשה.

עניין שלישי הוא הדיבור על הלב והנחמה.

עיקרון זה מיושם הרבה בדיני צדקה. ההלכה מלמדת כי מעבר לנתינת הכסף עומדת שאלת הארת הפנים, והיא הקובעת יותר מכל את עניין הצדקה. דברי הניחומים והשפעת האהבה היא הכלי המסיים את השכנת השלום, ובסופו של דבר ניצבים האחים כולם מאוחדים ואוהבים.

נר ד' נשמת אדם:

באנו אף אנו בשערי התיקון, ומסגירת מעגל מעשה יוסף ואחיו למדנו אף אנו דברי שלום ואמת. יהיו דברים אלה נר זיכרון לשני בחורי חמד שנפלו על עז חיינו הטבעיים בארץ ישראל ובנחלת אבותינו, ולימדו אותנו בהירצחם את החובה המוטלת על האדם לבחון שוב ושוב מה יסודי בחיים ועל אילו הבלים אנו קורעים את עצמנו האחד מהשני. אין לך כלי מחזיק ברכה יותר מהשלום, ואין לך מילוי כלי יותר גדול מאשר האהבה השוררת בין רעים, שהיא כלל גדול בתורה, וממידותיו של ריבוננו של עולם האוהב את עמו וחפץ בהצדקו.